

УДК 82.09(821.161.2+821.161.1)

ІРИНА МАСЛІЙ

(Полтава)

**НАРАТИВНІ СТРАТЕГІЇ ТА АВТОРСЬКІ ІНТЕНЦІЇ
В РОМАНАХ «ЖИЗНЬ И ПОХОЖДЕНИЕ СТОЛБИКОВА»
Г. Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА ТА «РОССИЙСКИЙ
ЖИЛЬБЛАЗ» В. Т. НАРЕЖНОГО**

Ключові слова: автор, авторські інтенції, оповідач, ретроспекція, розповідач, наратор.

Спільною рисою значної кількості прозових творів авантюрного характеру першої половини XIX століття стало запозичення жанру та композиційних особливостей шахрайського роману, популярного в європейських країнах. Письменники прагнули показати суспільне життя в його реаліях. Зазвичай головний герой такого твору – виходець із низів чи представник середнього класу зубожілого дворянства, який ділиться з читачами своїми спогадами. Наратія ведеться від першої особи, завдяки чому реципієнт опиняється на місці шахрая і мимоволі переймається його проблемами. Головний герой виправдовує свої нечесні вчинки необхідністю вижити в жорсткому і байдужому світі. Жертвами його витівок стають добродісні жителі, чиновники або такі ж шахраї, як і він сам.

Традиції європейського шахрайського роману знайшли своє відображення і у творах «Жизнь и похождение Столбикова» (1841) Г. Ф. Квітки-Основ'яненка та «Российский Жилблаз» (1814) В. Т. Нарезного. Метою даного дослідження є аналіз наративних стратегій та авторських інтенцій у цих романах. Даний аспект дослідження вибраний не випадково, оскільки питання творчих взаємозв'язків Г. Ф. Квітки та В. Т. Нарезного в їх типологічному зіставленні ще не стало предметом спеціальної наукової студії. С. Д. Зубков лише згадує ім'я В. Т. Нарезного, розглядаючи російськомовну прозу Г. Ф. Квітки-Основ'яненка.

Г. Ф. Квітка, зазначивши в підзаголовку свого роману «Рукопись XVIII века», намагався стилізувати твір під популярний у XVIII столітті авантюрний жанр просвітницького роману. Яскравим зразком такого виду белетристики є «Історії Жиль Блаза із Сантільяни» А. Р. Лесажа, під впливом якого були написані романи В. Т. Нарезного «Российский Жилблаз» та «Иван Вижигин» Ф. В. Булгаріна.

Головний герой роману Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Жизнь и похождение Столбикова» – Петро Степанович Столбиков, спостерігаючи за зміною традицій, правил, устрою життя, вирішує залишити своїм мемуари «на память будущим родам». Композиційно твір складається з трьох частин, кожна з яких ділиться на глави. У першому розділі міститься тридцять п'ять глав, у другому – двадцять вісім, у третьому – двадцять шість. Автор умовно поділяє життя головного героя на три етапи. Перший період – від народження до служби у війську, у цей час формується світогляд Столбікова, його моральні принципи. Другий етап – повернення до власного маєтку, прагнення знайти справедливість. Третій – зрілий період життя, одруження, внутрішня деградація головного героя. Події

в романі подаються у причинно-наслідкових зв'язках, сюжет має концентричний характер.

Розповідь у романі Г. Ф. Квітки ведеться від першої особи: «Я, Петр Степанов, сын Столбиков, <...> приступил к исполнению давнишнего моего намерения написать похождения жизни моей» [4, с. 7]. Головний герой постає як безпосередній учасник подій і ситуацій, про які він згадує. Оповідач у творі проявляє себе як експліцитний наратор, самодостатня особистість, він є вираженням свого «Я». Увиразнюючи розповідь героя суб'єктивною манерою викладу, автор дає заголовки майже до кожної глави, розкриваючи таким чином її короткий зміст. Столбиков описує своє життя, починаючи з того моменту, коли народився, і завершує автобіографічну розповідь періодом, коли доживає віку. З вісімдесяти дев'яти заголовків роману лише в одинадцяти відсутні займенники «я», «мене», «мої». Особливістю наративних стратегій роману Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Жизнь и похождения Столбикова» є постійна присутність оповідача як персонажа в художньому творі.

В. Т. Нарезний був попередником Г. Ф. Квітки в адаптуванні європейських традицій шахрайського роману на вітчизняних теренах белетристики. Новизна прозаїка, як зазначає В. І. Мацапура, полягала ще й у тому, що в його творах, на відміну від творів сентименталістів і романтиків, побут і світ речей набули досить важливого значення [8, с. 54]. Авторіві за життя вдалося опублікувати тільки перші три частини роману, решта – потрапили під заборону цензури. На думку М. Л. Степанова, однією з причин того, що роман не був надрукований, стала його «антидворянська спрямованість, різка сатира». Дослідник вказує на те, що «Российский Жилблаз» «наповнений гострою полемікою, їдкими та досить гострими натяками на події недалекого минулого і сучасного життя письменника» [12, с. 15]. Лише у 1938 році читач отримав змогу познайомитися з твором у повному обсязі. П. В. Михед зазначає, що цьому роману притаманний «екстенсивний характер сюжету, герой, який постійно мандрує, філософія випадку», у зв'язку з чим він і отримав й іншу назву: «Похождения князя Гаврилы Симоновича Чистякова» [10, с. 11]. В. Т. Нарезний, як і Г. Ф. Квітка, звернувся до жанру шахрайського роману, оскільки, властива йому гнучка форма викладу сюжету, давала можливість зробити об'єктом зображення найрізноманітніші явища сучасної дійсності. Обидва письменники намагалися показати широку панораму суспільного життя з його вадами та недосконалістю.

В. Т. Нарезний у передмові до роману «Российский Жилблаз» відверто зізнається, що орієнтується на «превосходное творение Лесажа» з метою «облегчить труд тех, кои стали бы изыскивать, с кем сравнить меня в сем сочинении» [11, с. 43]. Спираючись на французькі традиції в літературі, автор створив абсолютно новий, оригінальний, гостросюжетний твір. Він уважав, що роман краще сприйматиметься читачем, коли його події розгортатимуться на знайомій території, а герої будуть схожі на місцевих жителів. «Я вывел на показ русским людям русского же человека, считая, что гораздо сходнее принимает участие в делах земляка, нежели иностранца», – пише В. Т. Нарезний [11, с. 44]. С. Д. Зубков підкреслює, що автор «не милувався майстерним пройдисвітом

з демократичного середовища <...>, як це було у Лесажа, а засуджував свого героя, оцінюючи його дії з позиції раціоналістичного ідеалу добра і зла» [2, с. 62]. Та й сам головний герой, князь Чистяков, не схожий на літературного прототипа Жиль Блаза.

Роман В. Т. Нарезного «Похождения Гаврилы Симоновича Чистякова» значний за обсягом, складається з шести частин, кожна з яких ділиться на розділи. Відступаючи від усталених традицій Лесажа, котрий у заголовку до кожної глави розкривав її короткий зміст, російський письменник використовує лише два-три слова, щоб назвати певну частину розділу. Лаконічні, а в той же час і комічні заголовки інтригують читача, спонукають до прочитання всього роману. Головний герой твору – Гаврило Симонович Чистяков, збіднілий провінційний дворянин, «мужчина под пятьдесят лет». Використовуючи одну з характерних рис авантюрного роману, В. Т. Нарезний також веде оповідь від імені дорослого героя, який на схилі літ згадує свою молодість, розповідає про події минулого. Він ділиться з читачами пригодами, що траплялися на його життєвому шляху, доповнюючи розповідь самокритичними зауваженнями і самооцінками. На думку П. В. Михеда, саме розповідь від першої особи є основним оповідним прийомом у творах прозаїка. При цьому еволюція оповіді йде в нього у напрямі збільшення питомої ваги безпосереднього зображення дії [9, с.78].

У романі В. Т. Нарезного «Российский Жилблаз» спостерігається дворівневість наративної структури, оскільки в ній наратор є героєм та автором історії, про яку він розповідає. В. Шмід вказує, що в такому випадку оповідач та персонаж можуть відрізнитися віком і досвідом, знанням про оповідуваний світ [13, с. 144]. Пройшовши складну школу життя, Чистяков володіє значним обсягом знань у різних сферах. Головний герой знаходиться ближче до істини та краще розуміє її, він може аналізувати ситуації, у яких опинявся, на відміну від персонажа його розповідей, тобто його самого, але ще в роки молодості. Відправною точкою нарації Гаврило Симонович обирає момент, коли він залишився сиротою. Чистяков розповідає про невдале сватання, зізнаючись «без хвастовства, что я жених из лучших в деревне» [11, с. 58]. Автор, зазначивши в передмові до твору, що спирається на традиції шахрайського роману, уже самим вибором жанру виявляє своє іронічне ставлення до сучасної йому дійсності. Тобто в завуальованій формі В. Т. Нарезний прагнув показати самозакоханість більшості тогочасного провінційного дворянства, його обмеженість та меркантильність. Разом із тим, використавши традиції європейського авантюрного роману, письменник отримав можливість новаторського підходу до «свого» в рамках чужих канонів.

На думку П. В. Михеда, оповідна структура твору «Российский Жилблаз» ускладнена, в ньому зустрічається триступінчата форма, яка іноді включає і вставні новели, що мають притчевий чи анекдотичний характер [9, с. 82]. Дійсно, знайомство читачів з подіями та героями на початку роману ведеться від третьої особи. Розповідач дає зрозуміти читачеві, що він добре знає життя героїв. Автор наділяє його здатністю вільно пересуватися у просторі й часі. Ця властивість дає змогу намалювати панорамну картину життя, багатогранно зо-

бразити дійових осіб, їх вчинки і думки, висвітлити їх внутрішній світ, почуття і переживання. У творі присутня значна кількість персонажів, що дозволило наратору сконструювати декілька сюжетних ліній, пов'язаних з головним героєм твору.

В. Т. Нарезний майстерно використав основний принцип композиції крутійського роману: послідовне з'єднання пригод різних героїв в єдине ціле. Наратор застосував так звану фрагментарну побудову розповіді. Читач знайомиться з родиною Івана Єфремовича Простакова, з пригодами Гаврила Симоновича Чистякова та його сина Нікандра, з «цілою низкою різноманітних персонажів, починаючи від сільського корчмаря Яньки, з його людяністю та чуйністю, і закінчуючи розбещеним та жорстоким князем Латроном» [3, с. 88]. Такий спосіб побудови роману дозволив створити відчуття його об'ємності. В основі композиції твору – не складна багаторівнева система з взаємопроникаючими елементами, а лінійно побудовані історії, які чергуються між собою.

Г. Ф. Квітка-Основ'яненко в романі «Жизнь и происхождения Столбикова» також намагався дотримуватися традиційних особливостей структури європейського шахрайського роману. Письменник будує сюжет на основі поєднання нарації від імені героя з авантюрною фабулою та описом звичаїв. Епізоди роману мають не лише повчальне, а насамперед соціально-викривальне значення. Характерні вади існування всіх панівних прошарків набувають у романі сатиричного загострення. Автор не втрачає нагоди показати читачеві меркантильність сучасного йому помісного дворянства, його черствість і байдужість до чужого горя, «злоухищрення корыстолюбивых людей, прикрывающихся законом» [5, с. 205]. Прикладом такої байдужості є епізод із мемуарів Столбікова, у якому він згадує про похорон матері. Головний герой «хохотал от чистого сердца», коли гості, вдосталь пообідавши, «принялись вспоминать покойницу, желая упокоения душе Марьи Петровны, Елизаветы Ивановны, Агафьи Федоровны, и многими другими именами величали матушку, которую напротив звали *Наталья Николаевна*» [4, с. 10]. У цьому епізоді письменник не випадково виокремлює ім'я матері головного героя курсивом, іронічно підкреслює обмеженість представників суспільства, для яких головним мірилом у житті були гроші та власний добробут. Пані, які вважали себе подругами небіжчиці, навіть не знали скільки дітей у неї залишилося – «пять сирот» чи «две дочечки», хоча насправді у Наталії Миколаївни був лише один син. Художній наратив твору Г. Ф. Квітки-Основ'яненка зумовлений його інтенціями, естетичним кредо, прагненням представити історіософську концепцію буття людини і народу в цілому.

На думку І. В. Лімборського, у романі виразно виокремилися два плани зображення дійсності: перший – безпосередня оповідь про події, учасниками яких став центральний персонаж, і другий – більш глибинний, дидактично-повчальний. Дослідник вважає, що останній план сповнений песимізму щодо долі пересічної людини у ворожому оточенні, що і складає основний фон дійсності [6, с. 97]. Людина у творчості Г. Ф. Квітки морально безсила протистояти злу, яке панує в суспільстві, вона постійно страждає. Зазвичай, це пред-

ставник низів, який потерпає від панівного дворянства. Петро Степанович пригадував свою няню, яка за життя його матері ходила в хорошому одязі, а коли опікуном маєтку став Жиломотов, все змінилося в гірший бік: «Она ... бедная!.. в самом простом и бедном крестьянском платье; равно и дядька, вместо порядочного кафтана с блестящими пуговицами и шелкового камзола, в самом дрянном зипунишке» [4, с. 24]. На противагу таким героям, Столбіков особливо не переймається причинами подібного стану речей і є швидше пасивною жертвою суспільних негараздів. Він не робить серйозних спроб протистояти середовищу, його негативному впливу.

Щоб поглибити драматизм подій, викликати співчуття в читачів до головного героя, автор роману «Жизнь и похождение Столбикова» звертається до такого нарративного прийому, як ретроспекція. Ця стратегія застосовується, «коли оповідач пригадує події, колізії, що передували моментіві фабули, в якому знаходиться наратор або персонаж епічного твору» [7, с. 578]. Г. Ф. Квітка розпочинає знайомство читачів з головним героєм від його народження. Столбіков розповідає, що «отца лишился я в самом детстве. Вспоминаю несколько, и то как будто во сне, что меня держали на руках, а худой, бледный человек лежа в постели, протягивал ко мне руку и что-то говорил». Матір головного героя пам'ятає краще, «и тепер прекрасные черты лица ее живо представляю себе» [4, с. 7]. Такий сентиментальний початок налаштовує на серйозність оповіді, але, прочитавши наступні два абзаци тексту, читач розуміє, що має справу з завуальованим сатирично-викривальним романом.

Доповнюючи автобіографічну розповідь Столбікова, автор уводить образ своєрідного персонажа-розповідача в особі дядька Лаврентія Степановича Столбікова. Його наратив – це своєрідна вставна новела, в якій у часовій послідовності окреслюються події, що відбувалися за відсутності головного героя, але мали безпосередній вплив на його долю. Дядько дає настанови головному героєві, які стануть його подальшим життєвим кредо: «Помни, мой любезнейший племянник, и твердо верь, что в человеческой жизни первое благо: теплые комнаты, сытный стол, денег вдоволь, мягкая постель и жена. Вот для чего человек живет» [4, с. 178].

Г. Ф. Квітка-Основ'яненко використовує значну кількість діалогів, що створює в читача ілюзію присутності при спілкуванні героїв у художньому творі. Експліцитний наратор показує дійових осіб у зіставленнях, контрастах, відтінюючи їх моральну позицію, розкриваючи вчинки, справжню сутність того чи іншого персонажа, суперечності між словом і ділом. Думки, переживання, пригоди головного героя – Петра Столбікова – автор розкриває у формі його монологу. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко використав у творі мемуарний принцип побудови оповіді, що викликає довіру в реципієнта та створює враження правдивості описуваних подій.

У романі «Жизнь и похождения Столбикова» автор-оповідач й автор-творець роману не є тотожними особами з ідентичними біографіями, однаковими характеристиками. Герой, від імені якого ведеться розповідь у творі – плід художнього домислу Г. Ф. Квітки, а його оповідь є своєрідним прийомом нарації. Водночас, під маскою Столбікова ховається сам автор, який в образі простака-

провінціала намагався показати загальні риси тогочасного суспільства в цілому, «злоупотребления, делаемые людьми во всех званиях» [5, с. 218]. Крім того, на присутність у романі самого письменника вказують розлогі роздуми на морально-етичні та філософські теми, які за своєю суттю не властиві головному герою.

Аналізуючи наративні стратегії роману Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, варто пригадати думку М. М. Бахтіна, який підкреслював, що усна оповідь важлива не лише як «індивідуальна та типова манера мислити, переживати, говорити», але перш за все, як «манера бачити та зображувати», тому основна функція оповідача полягає саме в заміщенні автора. У зв'язку з цим важливо враховувати «інтенції автора як носія концепції твору», що проникають у слово оповідача, передбачаючи умовність фіктивної ситуації усної оповіді. Дослідник наголошує, що автор «зсередини» користується словом наратора «для своїх цілей, змушуючи нас виразно відчувати дистанцію між собою та цим чужим словом» [1, с. 113].

В. Т. Нарезний у своєму романі «Российский Жилбаз» також використовував ретроспекцію як наративний прийом. Герой цього твору так само пригадує власне минуле. Князь Чистяков, як і Столбіков, з дитинства залишився сиротою. Розповідаючи поміщику Івану Простакову про своє життя, Гаврило Іванович згадував: «По кончине отца моего я несколько времени свято исполнял его завещание; но, конечно, демон вражды позавидовал моему спокойствию и вмешался в мои дела» [11, с. 54]. Співчуття у читачів викликають і спогади Никандра щодо свого походження: «Как я стал понимать себя несколько, то увидел, что живу с одной матерью, старухой древней, в маленьком домике, также древнем, в губернском городе “Орле”» [11, с. 158]. Використання ретроспекції надає твору більшої емоційності та експресивності, завдяки цьому прийому розповідь оживає і набуває повноти.

Отже, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко та В. Т. Нарезний у своїх романах майстерно поєднали різні види наративів. У текстах прозаїків наявні такі типи нараторів, як розповідач та оповідач. У романі «Российский Жилбаз» спостерігається присутність як оповідача, так і розповідача, в той час як у романі «Жизнь и похождение Столбикова» нарація ведеться чітко від першої особи. Монологи героїв є основним носіями художньої інформації у вказаних творах. Через зображення долі головних героїв, князя Чистякова та Петра Столбікова, їхніх пригод, автори намагалися показати багатогранність сучасного їм життя, зобразити представників різних прошарків суспільства, висловити своє ставлення до традицій та новацій у літературі того часу. Близькість між наративними стратегіями та авторськими інтенціями у романах «Жизнь и похождения Столбикова» Г. Ф. Квітка-Основ'яненка та «Российский Жилбаз» В. Т. Нарезного має типологічний характер.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бахтин М. М. Проблемы творчества Достоевского / М. М. Бахтин. – К. : NEXТ, 1994. – 510 с.
2. Зубков С. Д. Русская проза Г. Ф. Квитки и Е. П. Гребенки в контексте русско-украинских литературных связей / С. Д. Зубков. – К. : Наук. думка, 1979. – 272 с.

3. История русского романа : в 2 т. Т. 1 / Академия наук СССР. – М. ; Л., 1962. – 628 с.
4. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Жизнь и происхождения Петра Степанова, сына Столбикова / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко // Збір. творів : у 7 т. Т. 5 / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – К., 1980. – С. 7–387.
5. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Листи / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко // Збір. творів : у 7 т. Т. 7 / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко – К., 1981. – С. 163–357.
6. Лімборський І. В. Творчість Г. Ф. Квітки-Основ'яненка: Генеза художньої свідомості, європейський контекст, поетика / І. В. Лімборський. – Черкаси : Брама-Україна, 2007. – 108 с.
7. Літературознавчий словник-довідник / [за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка]. – К. : Академія, 2007. – 752 с.
8. Мацапура В. И. Украина в русской литературе первой половины XIX века / В. И. Мацапура. – Х. ; Полтава : ПИППО, 2001. – 398 с.
9. Михед П. В. В. Т. Наріжний і барокко / П. В. Михед // Радянське літературознавство. – 1979. – № 11. – С. 74–83.
10. Михед П. В. Романы В. Т. Нарезного и Украина / П. В. Михед // Бурсак, малороссийская повесть; Два Ивана, или страсть к тяжбам; Гаркуша, малороссийский разбойник : романы / В. Т. Нарезный . – К., 1988. – С. 5–19.
11. Нарезный В. Т. Российский Жилбаз, или происхождения Гаврилы Симоновича Чистякова / В. Т. Нарезный // Избранные сочинения : в 2 т. / В. Т. Нарезный. – М., 1956. – Т. 1. – С. 43–614.
12. Степанов Н. Л. Романы В. Т. Нарезного / Н. Л. Степанов // Избранные сочинения : в 2 т. / В. Т. Нарезный. – М., 1956. – Т. 1. – С. 5–40.
13. Шмид В. Нарратология / В. Шмид. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 312 с.

ИРИНА МАСЛИЙ

НАРРАТИВНЫЕ СТРАТЕГИИ И АВТОРСКИЕ ИНТЕНЦИИ В РОМАНАХ «ЖИЗНЬ И ПОХОЖДЕНИЯ СТОЛБИКОВА» Г. Ф. КВИТКИ-ОСНОВЬЯНЕНКО И «РОССИЙСКИЙ ЖИЛБЛАЗ» В. Т. НАРЕЖНОГО

В статье анализируется специфика нарративных стратегий в романах «Жизнь и происхождения Столбикова» Г. Ф. Квитки-Основьяненко и «Российский Жилбаз» В. Т. Нарезного в компаративном аспекте. Исследуются авторские интенции в произведениях, художественное новаторство писателей.

Ключевые слова: автор, авторские интенции, наратор, рассказчик, ретроспекция.

IRINA MASLIY

NARRATIVE STRATEGIES AND AUTHORIAL INTENTIONS IN THE NOVELS «STOLBIKOV'S LIFE AND ADVENTURES» BY G. F. KVITKA-OSNOVYANENKO AND «RUSSIAN ZHYLBLAZ» BY V. T. NARYEZHNIY

The article deals with the specific narrative strategies in the novels «Stolbikov's life and adventures» by G. F. Kvitka-Osnovyanenko and «Russian Zhyblaz» by V. T. Naryezhniy in comparative perspective. We investigate authorial intentions in the works, artistic innovation of writers.

Key words: author, authors intentions, the narrator, retrospection, storyteller, narrator.

Одержано 4.10.2012 р.